

İSLAM MEDENİYET DAİRESİ İÇERİSİNDE SİKKELER, KULLANIMLARI VE GELİŞİM SEYİRLERİ

Mustafa KALKAN¹

Öz

İslam dünyası, eski dünyanın kültürel tesir alanlarına yakın iklim şartlarına ve maişet biçimine dayalı olan özellikleriyle de arada çöllerin aşılması imkansız surlar ördüğü uzak bir coğrafyadır. Zengin eski dünya, İslam coğrafyasında asırlar süren askeri üstünlüğünü ekonomik sömürge alanları oluşturarak devam ettirmiştir. İslam dininin ortaya çıkışıyla birlikte kendilerine ait mali sistemlerini yapılandırmaya başlayan Araplar, asırlardır sermaye paylaşımını ellerinde tutan yönetici azınlıkların ellerinden sermayeyi alarak tabana yaymaya başlamışlardır. İslam Devleti'ni kurmanın şartlarının askeri gücün yanı sıra sağlam bir mali düzene dayandığını erken dönemlerden itibaren öğrendikleri için hemen buna yönelik çalışmalara yönelmişlerdir. Hazinesin (beytü'l mal) yapılandırılması ile vergi sistemi oturtulmuş, ticaretten gelir elde edilmiş, araziler devlet adına ekilmiş, yeraltı ve yerüstü kaynakları maliyeye dahil edilmiştir.

Düzenin kısa sürede oturtulmasıyla asırlardır kullanılan Roma ve Pers paraları terkedilmiş, İslam Devleti bağımsız olmanın gereğini yerine getirerek, yeni sikkeleri darpettirmiştir. Kısa sürede benimsenen ayar ve ağırlık politikaları ile Arapların dinar, dirhem ve felseleri bütün Ortadoğu'da aranan ve ticari değişimde kullanılan sikkeler haline gelmiştir. Devlet garantisi altında ticaretin olmazsa olmazı güven ortamı tesis edilince de dünya sermayesi, kültür ve huzur mekanlarına dönüşen Arap Yarımadası'ndaki şehirlere doğru akmaya başlamıştır. Huzur ve güven ticareti artırmış, az alınan vergi tüccarın zenginleşmesini sağlamış, refah seviyesi yükselen halk ise eğitimi ve sanata geliştirmiş, İslam Medeniyeti kısa süre içinde varlığını ortaya koymuştur. Araştırmamızda büyüyen ekonomiyi canlandıran sikkelere ve bunların İslam coğrafyasındaki gelişim seyrine değinerek, farklı bölgelerde bulunan yeni tür ve tipler hakkında çeşitli tespitlerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Medeniyeti, Nümismatik, Emeviler, Abbasiler, Tolunoğulları, Karahanlılar.

Coins In Islamic Civilization Department, Usage and Development

Abstract

The Islamic world is close to the cultural influence areas of the old world, and with its features based on climatic conditions and the form of maeteh, it is a remote geography where deserts cannot be crossed. The rich old world continued its military superiority in Islamic geography for centuries by creating economic colonial areas. With the emergence of the Islamic religion, the Arabs began to restructure their own financial systems and began to spread the capital to the grassroots by taking the hands of the ruling minorities who had held the share of capital for centuries. Since they learned that the conditions of the establishment of an Islamic State were based on a solid financial order as well as military power, they immediately started to work towards this. The tax system was established with the structuring of the treasury (beytü'l mal), income was obtained from trade, lands were planted on behalf of the state and underground and surface resources were included in the finance.

With the establishment of the order in a short time, the Roman and Persian coins used for centuries were abandoned. In a short period of time, Arabs' dinars, dirhams and fulus became the most popular and were used in the coins in the Middle East. The world capital, flowing into the cities of the Arabian Peninsula, which turned into cultural and serenity venues, began to flow through the establishment of an indispensable atmosphere of trade under the guarantee of the state. Peace and trust increased the trade, the less taxed merchant prospered, the welfare level of the people improved education and art, Islamic Civilization began to reveal its existence in a short time. In our study, the coins that stimulate the growing economy and their development in Islamic geography have been made and various determinations have been made about the new species and types in different regions.

Keywords: Islamic Civilization, Numismatic, Umayyad, Abbasids, Tolunoğulları, Karakhanid.

1 Doç. Dr., Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. kalkan12@hotmail.com

Giriş

İslam medeniyetinin oluşumundan önce Arap Yarımadası'nda ve Filistin sahasında para yerine çeşitli değişim değeri olan materyallerin kullanıldığı bilinmektedir. Bronzun keşfiyle birlikte ok uçlarının para olarak tedavülde kullanıldığı coğrafi çevreler olduğu gibi, değerli taş ve metallerinde mübadele usulüyle yapılan alım satımlarda genel bir değişim değeri taşıdıkları zamanla anlaşılmıştır. Derinin, deniz kabuğunun, ok ucunun, işlenmiş kemik (ok formunda) parçalarının para yerine kullanıldığı coğrafyalar, İslam medeniyetinin neşet ettiği topraklara yakın bölgelerdedir.

İslam dini ortaya çıkmadan Arap kabilelerine yakın sahalarda yer alan Lübnan, Filistin, Kıbrıs ve Afrika kıtasındaki (bugünkü Mısır, Fas, Tunus, Cezayir gibi) zengin ülkelerle ticari bağların tesis edildiği, ticari koloniler dönemi öncesinden beri altın ve gümüş çubukların yanı sıra değerli taşlarla birlikte ölçü birimlerinin de içinde yer aldığı bir ticaret sisteminin uzun süredir yürütüldüğü tespit edilmiştir. İlk örnekleri MÖ. 4000'li yıllara kadar tarihlenebilen değerli standart metallerin (altın, gümüş, bakır-bronz), Asur ticaret kolonileri dönemi de dahil yürürlükte olduğu, bırakın gram hatası, hatanın miligrama kadar düşürüldüğü hassas bir ölçü sisteminin vücuda getirildiği görülmüştür. Bu sistem, Roma İmparatorluğu döneminde de devam ettirilmiş kesilen soliduslar, drahmiler, follisler asırlarca en küçük kayba uğramadan (Bizans dönemi hariç) mükemmel bir ağırlık sistemi dahilinde sürdürüle gelmiştir. Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla birlikte sistem ekonomide de çöktüğü için para birimlerinde standart kalmamış, hem ağırlıklar büyük kayıplara uğramış hem de altın-gümüş-bronz-bakır metallerinin alışimlarında önemli oranda bozulma ve ayar kayıpları yaşanmıştır.

Arapların para ile yakın bağ kurmaları, yaklaşık 14.000 yıllık yerleşim tarihine sahip olan ve Sami soyundan gelen amca çocukları olan İsrailoğulları ile ilişkilerinin sıkışmaya başladıkları dönemlere tekabül eder. İsrailoğulları, Arap Yarımadası ve Afrika'nın derinliklerine, Mezopotamya sahasındaki kavimlere, çeşitli malları (hububat, metal, metal filizi, deri, at, deve, bal, bal mumu, kaya şeker, kaya tuzu, köle vd.) satarak, değerli metalleri mübadele usulüyle toplamışlardır. Yüksek kar oranlarının elde edildiği bu türden ticaret, Asur ticaret kolonileri dönemine kadar devam etmiş, bölgedeki kar payı yine mevcut askeri-idari sınıfla, tüccar sınıfı arasında paylaşılmıştır (Çağatay, 1957, s.25,118).

İslam dininin ortaya çıkmasıyla ortaya konan mevcut ekonomi anlayışı, iktidarları ve toplumun elit kesitlerini teşkil eden belirli aileleri-aşiretleri rahatsız etmiş, binlerce yıldır süregelen sermaye paylaşımında çığır açan yeni bir sistem uygulanmaya başlanmıştır. Yahudi ve Arap elitlerinin şiddetle karşı koydukları bu sistem, uzun süre direnmiş sermayenin el değiştirmesine izin verilmemeye çalışılmıştır, Mekke'nin akabinde Mısır'ın fethi, İran'ın yerle bir edilmesi ve zenginlik kaynaklarının alt ve orta kesim arasında paylaşımı, Arap toplumunda tabanda

refahın sağlanmaya başladığı bir ekonomi yönetiminin uygulanmasında berabere-
rinde getirecektir. Bir süre mevcut dağılımdan payını alamayan Yahudi ve İran
asıllı tüccar ailelerin, İslam ülkelerinin yönetimlerinin içine sızmaya başlamasıyla
sermaye sahibi ve köklü ticari geleneğin temsilcisi olan bu kesimler, yeniden aynı
devletlerin içinde etkin olmaya başlayacaktır (Lewis, 1996, s.82).

Mevcut ticaret sisteminin devlet kontrolünde olması, vergi sistemi, kar oran-
ları ve kalite kontrolü sebebiyle, sermayeye dahil olan ama rahat hareket edeme-
yen elit kesitler, sistemi yeniden yapılandırmak için farklı arayışlara girişmişler-
dir. Yine ticaret kültürünün binlerce yıllık temsilcisi olan ve dünya ticaret ağının
kurucuları şeklinde bilinen İsrailoğullarının sistemine dahil olmak zorunda kalan
İran soylu tüccarlar, ağın paylaşımı konusunda anlaşmış, bir çok ülkede sistemi
yeniden istedikleri gibi yavaş yavaş oluşturmaya yönelmişlerdir.

Peygamber Efendimizin dönemi dahil olmak üzere Arap ülkelerinin ticari
faaliyet alanları, yakın coğrafi bölgelerde Romalı-Yahudi tacirlerin etkin rol oynadıkları ve kendi para birimleri ile ticareti yönlendirdikleri sahalar olmuştur. Aynı dönemde ticari hayatta etkin rol oynayan bir diğer devlette İran'dır. İran sikkeleri de bölge pazarlarında alım satımlarda Roma sikkeleri kadar olmasa da yoğun bir şekilde kullanımdadır. İran'ın Bağliye, Taberiye ve Vafiye sikkelerinin yanı sıra Roma'nın-Bizans'ın Herakliye, Kayseriye, Himyeriye ve Mağribiye sikkeleri tedavülde yoğun olarak tercih edilmişlerdir.

Araplar altın paraya dinar-denarius, gümüş paraya dirhem-drahmos, bakır-bronz paraya ise fels-follis adını vermişlerdir. Üç isimde köken itibariyle yabancıdır (Sivrioğlu, 2018, s.71). Araplar, Efendimiz ve Hz. Ömer döneminde para darpettirmemiş, tedavülde bulunan sikkeleri kullanma yoluna gitmişlerdir. Sasani (Kisrevi) sikkeleri, Hz. Ömer döneminde küçük değişikliklerle kullanılmış, valiler ya da yerel yöneticiler konturmark (darp yöntemiyle başka sultana ya da imparatora ait paranın üzerine mevcut yöneticinin adının ya da damgasının vurularak kullanıldığı paralardaki işaretlere denir) vurarak hakimiyetleri altındaki bölgelerde lokal kullanım alanları oluşturmuşlardır.

Dört Halife döneminin akabinde Emevilerin iktidarı ele geçmesiyle birlikte ihtiyaca ve valiliklerden gelen isteklere bağlı olarak askerlerin iaa ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak için mevcut paraların ayarları ile oynanarak yeni dirhemler bastırılmıştır. Bu dirhemlere, Muaviye dirhemleri (Muaviye bin Ebu Sufyan, H.41-60/M.661-680) denir. Muaviye dirhemleri, ön yüzünde farklı yazıların yer aldığı, arka yüzünde ise halifenin kılıç kuşanmış bir halde ayakta durur şekilde tasvir edildiği sikkelerdir (Damalı, 2001, s.21).

Bu paralar uzun süre kullanılmıştır, daha sonra Abdülmelik bin Mervan (H.65-86/ M.685-705) tarihleri arasında darpettirdiği sikkelerde, farklı ağırlık ölçüleri kullanmaya başlamıştır. Sikkelerde stil olarak Roma tarzı görülür bu da darp işlemini yapan ustaların Rum ya da Yahudi kökenli zanaatkarlardan oluş-

tuğunu göstermektedir. Bu tarzın tercih edilme sebeplerinden birinin de Rumlar, Yahudiler ve Süryaniler tarafından piyasada kabul görmesini sağlamak olduğu anlaşılmaktadır.

لااله الاالله وحده محمد رسول الله عبدالله عبد الملك امير المؤمنين ضرب قينسرين
لااله الاالله وحده الفللس بحمس ضرب هذا الفللس

Resim 1. Ç.:18.5X18 mm, A.:2.888 gr. AE. Fels.²

Resim 2. Ç.:15X14.9 mm, A.:2.295 gr. AE. Fels.

Zeno:131428/Zeno:124783/211541/149084/225936

Resim 3. <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=131428>

Resim 4. <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=238570>

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu Muhammed Resulallah, Abdullah Abdulmelik emir'ül müminin Kinnesrin yazısı, arka yüzünde ayakta duran halifenin elinde kılıç resmedilmiştir.(Coinarchives, Id: 3692240) Sikke, H.74-80/M.693-700 yılları arasında tedavüldedir. (Coinarchives, Id: 3947493) Abdulmelik ibn Mervan, H.65-86/M.685-705 tarihleri arasında hüküm sürmüştür (Artuk, 1971, s.3).

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu, arka yüzünde duribe hazel fülus Hıms-Humus yazılıdır. Suriye-Filistin bölgesinden Humus darplı olan sikke, H.78-132/M.697-750 tarihleri arasında tedavüldedir.

2 Araştırmamızda verilen bütün sikkeler, ilk kez bu makalede yayınlanmıştır. Daha önce herhangi bir yerde kullanılmamış ve neşredilmemiştir. www.zeno.ru'dan sadece Abdulmelik ibn Mervan'a ait olan iki küçük sikke örneği yukarıdaki büyük resmin anlaşılmasını sağlaması açısından altına konulmuştur. Bunun dışında makalede yer alan sikkelerin tamamı, koleksiyonerlere ait neşredilmemiş, farklı coğrafi çevrelerde bulunan fels ve dirhemlerden oluşmaktadır.

Araplar arasında sikke darbını bilen ustalar olmadığı için ilk sikkeyi darpeden de yine bir Yahudi olan Teymalı Sümeyr'dir. Adına izafeten sikkeler, Sümeyrîye olarak adlandırılmıştır (Artuk, 1971, s.XXXV) Daha sonra İslam Devleti'nin ekonomisinin güçlenmeye başlamasıyla birlikte dinarların ticari faaliyetlerde kullanıldığı anlaşılacaktır. İbnü'l Esir'e göre Abdülmelik bin Mervan dinarları ilk kez, H.76 yılında kesilmiştir (İbnü'l Esir, 1308, s.502). S. Petersburg Müzesi'nde yer alan Bizans tipinde ayakta durur halde kılıç kuşanmış halife figürü olan dinarın darp yeri yoktur.

Bu arada Arapların Türklerle teması Orta Asya'da Maverainnehir bölgesinde tesis edilmiş, İslam orduları bölgeyi askeri güçleriyle ele geçirmeye başlamıştır. Merv şehrinde valilerin Emevi Hanedanı adına sikke (fels-fülus-bakır para) darpettirdikleri mevcut örneklerden bilinmektedir. Irak Genel Valisi Haccac bu sikkelerden bazılarını Medine'ye getirmiş ve sahabeye göstermiştir

Ömer bin Abdulaziz dönemine kadar darpedilen bütün sikkeler aynı tiptedir. Daha sonra *Derahim-i Hübeyriye*, *Derahim-i Halidiye* ve *Derahim-i Yusufiye* adıyla sikkeler kesilmiştir. Ağırlık ölçüleri ve altın-gümüş ayarları ihtiyaca göre sürekli değiştirilmiştir (Artuk, 1971, s.XXXVII). Akabindeki süreç içinde para üstü vermek hasil olduğunda bozuk para olarak kullanılması amacıyla felsler (bakır paralar) kesildi fakat Araplar uzun süre bu paraları kullanmak istemediler. Metal değeri göz önünde tutulduğunda altın ya da gümüş karşılığında bu paraları kabul etmenin akla uygun olmadığı görülünce, devlet garantisi altında değişiminin hazineye yapılmaya başlanmasıyla birlikte mevcut problemde bir süre sonra aşıldığı bilinmektedir.

İslami sikkeler sürekli darpedilmesine rağmen Bizans follislerinin piyasa da kullanılması, Bizans Devleti'nin Suriye, Mısır, Filistin sahasındaki askeri ve ekonomik gücü ile ilgilidir. Hatta yine oldukça uzun bir süre Bizans follisleri, Müslümanlar tarafından ağırlık ölçüleri düşürülerek ya da üzerlerine konturmarklar vurularak kullanılmıştır. İslam ülkelerinin tamamında kullanılması amacıyla anonim felsler de darpedilmiştir, bazılarında kelime-i tevhid, bazılarında darp edildiği şehir, bazılarında ise sadece darp senesi vardır (Bates, 2009, s.195-228).

Ayrıca İslam dinini kabul etmiş olmalarına rağmen ilk dönemlerde Emevi sikkelerinde at, aslan, fil, hurma ağacı, kemirciler, tavşan, ay ve yıldız gibi resimlerde mevcuttur. Daha sonra bu süsleme ve şekiller, sikkelerin üzerinden kaldırılacaktır. Mevcut resimler, Arap coğrafyasına has önemli hayvanların resimleridir, Türklerde olduğu gibi ongun (kutsal hayvan) olarak kabul edilen, sembol haline gelmiş hayvanlar arasından seçilerek sikkelerin üzerine darpettirilmiştir.

لا اله الا الله وحده محمد رسول الله لا اله الا الله وحده محمد رسول الله

Resim 5. Ç.:17X16.5 mm, A.:0.990 gr. AE. Fels.

Resim 6. Ç.:17.1X17 mm, A.:2.381 gr. AE. Fels.

Zeno:130933/74777

Sikkelerin ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu, arka yüzünde Muhammed Resulallah yazılıdır. Emevi uzmanları tarafından H.80/M.699-700'lü yıllara tarihlenmektedirler. Darp yerleri okunamamaktadır.

لا اله الا الله وحده محمد رسول الله ضرب بد مشق لاله الا الله وحده محمد رسول الله الوليد عبد الله طبريه

Resim 7. Ç.:21.5X19.2 mm, A.:3.780 gr. AE. Fels.

Resim 8. Ç.:15.8X15 mm, A.:3.822 gr. AE. RR. Fels.

Zeno:64689/50585

Sikkenin ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu, arka yüzünde Muhammed Resulallah yazılıdır (Galib, 1312, s.37). Dımaşk darplı ve H.90/M.708-9 tarihlidir. Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu Abdullah emirü'l müminin bil vefa ve arka yüzünde Muhammed Resulallah yazılıdır. el Velid'e (Abdullah'a) ait olan sikke, Taberiye darplıdır (Sixbid, Lot:514884). Sikkenin arka tarafında aslan resmi yer almaktadır. el Velid bin Abdulmelik (H.85/7-96-7/ M.705-715) yılları arasında hüküm sürmüştür.

لا اله الا الله وحده محمد رسول الله بسم الله مما امر به الامير الوليد بن تليد بالموصل

ضرب دمشق سنة ١٢٦

لا اله الا الله وحده محمد رسول الله سليم بن المسيب ضرب ابيشهر

Resim 9. Ç.:23X22 mm, A.:2.678 gr. AE. Fels.

Resim 10. Ç.:18X17.5 mm, A.:3.308 gr. AE. R. Fels.

Resim 11. Ç.:19.5X18.5 mm, A.:1.321 gr. AE. Fels.

Zeno:143695/Zeno:225322/9789/Zeno:77532

Ön yüzünde la ilahe illallah Muhammed Resulallah, arka yüzünde bismillah mimma amare bi el emir el Velid bin Talid bi Mevsil yazısı vardır. el-Velid bin Talid'e (Stevealbum, Lot:203) ait olan fels, al-Mevsil (Musul) darplı ve (H.112-122/M.731-739) tarihlidir (Rotter, 1974, s.185-188).

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu, arka yüzünde duribe hazel fülus Hıms (Humus) yazılıdır. Suriye-Filistin bölgesinden Humus darplı olan sikke, H.78-132/M.697-750 tarihleri arasında tedavüdedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu, arka yüzünde Muhammed Resulallah yazılıdır. Salim bin el Musayyib isimli, (Icollector, 29824444) H.129/M.746/747 ? tarihli ve İstahr darplıdır (Yarshater, 2002, s.14-41).

Emevi Hanedanı'nın uyguladığı politikaların gerek İslam ülkelerinde gerekse Orta Asya'da başarısız olması sebebiyle halktan alınan destekle Abbasi Hanedanı tarafından yıkıldığı görülecektir. Abbasilerin dini politikalarının yanısıra mali politikalarının da çok sağlam esaslar üzerine oturtulmuş olması, İslam ülkeleri ve Orta Asya sahasında asırlarca sürdürülecek uzun bir hakimiyet dönemini beraberinde getirecektir.

Emevi Devleti'nin son zamanlarında Ebu Müslim Horasanî'nin uyguladığı politikalar Maveraünnehir bölgesinde önemli değişimleri getirmiş ve darptirildiği sikkelere de "Ebu Müslim emirü'l Muhammed" yazısını yazdırmıştır, bu gelenek Peygamber Efendimize olan sevginin dile getirilmesi şeklinde kabul edilmiştir. Daha sonra da diğer valiler ve ilk halife tarafından darptirilen sikkelerde benzer ifadeler kullanılmıştır.

Abbasi Devleti, Emevi Hanedanı'na ait sikkeler üzerinde önceleri küçük değişiklikler yaparak aynı formu kullanmış fakat daha sonra devletin büyümesi ile kendilerine has stilistik özellikler taşıyan dinar, dirhem ve felsler darptirmeye başlamıştır.

Abbasiler dönemi, Türklerin Araplarla yoğun bir ilişki ağına girdikleri dönem olarak kabul edilir. Abbasiler, Orta Asya'dan satın alma yoluyla ya da savaşlarda ele geçirdikleri köleleri bölgeye getirerek, istidatlı erkekler ve kadınlar ara-

sında seçim yapıp ülkelerine götüreceklendir. Bu köleler, küçük yaşlardan itibaren getirildikleri yerlerde iyi bir askeri, idari eğitime tabi tutulmuş ve evlatlık olarak alındıkları aileler arasında yetiştirilmiştir. Bunların yanı sıra getirilen kız çocukları da hanedan ailesine bağlı eğitim kurumlarında yetiştirilmiş musiki, hat, hafızlık ve belagat gibi alanlarda eğitim verilerek büyüdüklerinde, saray erkanı içinde yer alan üst düzey yöneticilerle-askeri erkanla evlendirilmişlerdir.

Bir asra varan zaman zarfında yetişen ve yetenekleriyle farkedilmeye başlayan bu köleler, önemli görevlere getirileceklerdir. Hatta vekaleten naipliklere, ordu komutanlıklarına ve valiliklere atanacak, sarayda yaşayan gerçek valiler ve üst düzey devlet erkanının taşra teşkilatındaki yürütme selahiyeti bu şahısların kontrolüne geçecektir. Abbasi sarayındaki asıl şahıslar adına, vekaleten yürüttükleri bu görevlerde başarılı olmaya başlayan ve geçen süre dahilinde halkla olan ilişkileri sebebiyle de sevilen gulam-köle yöneticiler, yönettikleri eyaletlerde askeri ve mali sistemi kontrolleri altına alacaklardır (Clot, 2007, s.58-73). Her ne kadar merkez-saray, mali, idari, askeri ve berid (istihbarat) teşkilatlarını birbirinden ayırarak mutlak bir gücün önüne geçmeye çalışmışsa da bir süre sonra gönderilen diğer görevliler, Türk yöneticiler tarafından nüfuz mücadelesinde etkisiz hale getirilecek ve kesin hakimiyet tesis edilecektir.

Abbasilere ait sikkeler, rahmetli Üstatlar İbrahim ve Cevriye Artuk tarafından üç döneme ayrılmıştır.

İlk dönem, Abbasilerin kuruluşu olan 132 (749) senesinde Halife Memun'un hilafetinin sonu olan 218 (833) senesine kadar olan zaman dilimidir.

İkinci dönem, Halife Mutasım Billah'ın hilafeti olan 218 (833) senesinden Müstekfî'nin hilafetinin sonu olan 334 (945) senesine kadar olan zaman dilimidir.

Üçüncü dönem, el Müstencid Billah'ın hilafetinden 555 (1160), el Mustasım Billah'ın hilafetinin sonu olan 656 (1258) senesine kadar olan zaman dilimidir.

Resim 12. Ç.:21X19 mm, E.2 mm, A.:4.733 gr. AE. Follis.

Zeno:213057/194118/106094

Ön yüzünde büyük M harfi bulunan follisin, arka yüzünde ayakta elinde haç tutan bir kişi vardır. Dönem sahtesi Bizans-Arap sikkeleri olarak bilinmektedirler. II. Constans, Goodwin E tipi olarak tanımlanmıştır, ayrıca Constans'ın ayakta duran tipi şeklinde sınıflandırılmıştır.

Abbasilere ait ilk sikkeler, prototip özellikler taşır, Emevi sikkelerinden küçük farklarla ayrılırlar, ilk döneme 132 (749)/ 218 (833) ait fels ve dirhem örnekleri aşağıdaki gibidir.

لااله الاالله وحده محمد رسول الله ضرب بعليك لاله الاالله وحده لا شريكه محمد رسول الله على بن احمد الامير
موسى مولا امير المؤمنين ضرب قينسرين سنه ١٥٧ لاله الاالله وحده لا شريكه محمد رسول الله ضرب مدينة
السلام سنه ١٦٦

Resim 13. Ç.:18.5X18 mm, A.:1.584 gr. AE. Fels.

Resim 14. Ç.:21X20.8 mm, A.:5.540 gr. AE. Fels.

Resim 15. Ç.:19X18.5 mm, A.:2.332 gr. AE. Fels.

Zeno:172529/60529/226853/131396

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu, arka yüzünde Muhammed Resulallah yazılıdır. Baalbek darplı ve tarihsizdir. Abbasi uzmanları tarafından H.130-160/ M.747/748-776/777 yıllarına ait olabileceği belirtilmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu laşerike leh, Muhammed Resulallah ve Ali bin Ahmed yazısı yer alır, dairenin çevresinde el Emir Musa mevla emirü'l müminin duribe Kınnesrin yazılıdır. Diğer yüzünde Musa, Mevla (el Mehdi) ve Vali Ahmed yazısı yer alır. H.157/M.773-4 tarihlidir. Ebu Cafer Abdullah el Mansur (H.136-158/M.754-775) döneminin sonu, Ebu Abdullah Muhammed el Mehdi'nin (H.158-169/M.775-785) hükümlerlik döneminin başlangıcına tekabül etmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah yazılıdır. Medinetü's selam darplı ve H.166/M.783-784 tarihlidir. Halife el Mehdi (H.158-169/ M.774/5-785/6) dönemine tekabül etmektedir.

لاله الله وحده لا شريكه محمد رسول الله ضرب مدينة السلام سنة ١٦٠ لاله الله وحده لا شريك له محمد رسول الله
صلى الله عليه وسلم الخليفة المهدي ضرب مدينة السلام ١٦٠ لاله الله وحده لا شريكه محمد رسول الله المهدي بكر ضرب سنة ١٦٠

Resim 16. Ç.:19.5X19.4 mm, A.:3.020 gr. AE.Fels.

Resim 17. Ç.:24.5X24 mm, A.: 2.842 gr. AR. R. Dirhem.

Resim 18. Ç.:16X14.5 mm, A.:1.480 gr. AE. R. Fels.

Zeno:136250/209359/95964

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah yazılıdır. Medinetü's selam darplı ve H.160/M.776-7 tarihlidir. Halife el Mehdi (H.158-169/M.774/5-785/6) dönemine tekabül etmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah sallallahu aleyhi vesselam el Halife Mehdi yazılıdır. Medinetü'sselam (Bağdat) darplı olan sikke H.160/M.776-7 tarihlidir (Ma-shops, Id:63870). Halife el Mehdi (H.158-169/ M.774/5-785/6) dönemine tekabül etmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde ise Muhammed Resulallah el Mehdi ve Bekkar (Bakkar) Bereke yazılıdır, darp yeri belli değildir.

Bu sikkeler, H.160/M.776-7 tarihlidir. Azerbaycan-Transkafkasya bölgesine ait olan bir sikkedir. Halife el Mehdi (H.158-169/M.774/5-785/6) dönemine tekabül etmektedir (Nastich, 2012:144-190).

Abbasilerin ilk dönemlerine ait olan ama yakın coğrafi sahalarda Güney-Güneydoğu Anadolu bölgesi içinde kalan ve bağlı valilikler tarafından yönettikleri şehirlerde, bir yüzünde yöneticinin, diğer yüzünde halifenin adının zikredildiği sikkeler de mevcuttur. Aşağıda resimleri verilenler, yerel hakimlerin tabi statüsüyle halife adına darbettirdikleri nadir görülen sikkelere örnek teşkil etmektedirler.

لاله الله وحده لا شريكه محمد رسول الله مما امر به الامير احمد بن هارون ١٩٣ لاله الله وحده لا شريكه
محمد رسول الله ضرب فرد سنه ١٧٨ لاله الله وحده لا شريكه محمد رسول الله ضرب صور ١٩٣

Resim 19. Ç.:23.5X23 mm, A.:4.709 gr. AE. R. Fels.

Resim 20. Ç.:18X16.5 mm, A.:1.883 gr, AE. RR. Fels.

Resim 21. Ç.:15.5X15 mm, A.:3.889 gr. AE. RR. Fels.

Zeno:133378/107878/178116/117294/117295

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah mimma amere bihi Ahmed bin Harun yazılıdır. Allah amil Adana bismillah duribe hazel fels sene H.193/ M.808-9 yazılıdır. Halife el Raşid (H.170-193/M.786/7-808/9) dönemine tekabül etmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh duribe Fard, arka yüzünde Muhammed Resulallah, H.178/M.794-5 tarihi yazılıdır. Halife el Raşid (H.170-193/M.786/6-808/9) dönemine tekabül etmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah, duribe Sur, H.196/M.811-2 tarihi yazılıdır (Numisbids, Id:2325). Halife Ebu Musa Muhammed el Emin'in (H.193-197-8/M.808/ 9-812/3) halifelik dönemine denk gelmektedir.

Bu dönemin en çok dikkat çeken örnekleri, bölgesel olmaları sebebiyle hali-felerin adına valiler tarafından darp ettirilen sikkelerdir. Diğer örnekler, sık karşı-laşılan ve şehir şehir çok sayıda bulunabilen örneklerden meydana gelmektedir. Bu da Abbasilerin ilk dönemlerinden itibaren istenilen kalite (metal ayarı) ve gra-majı tutturamasalar da yoğun bir kullanım alanına sahip olan felslerin halk ara-sında bolca bulunduğu işaretini şeklinde kabul edilebilir. Dirhem ve felslerin çıktıkları yerler ağırlıklı olarak eski şehir kalıntıları ve kervansaray harabelerinin buldukları bölgelerdir. Bir zamanlar sugur ve avasım olarak askeri birliklerin yerleştirildikleri bu yerleşimlerin, zamanla büyük şehirlere veya kasabalara dö-nüşükleri anlaşılmaktadır (islamansiklopedisi.org.tr/avasim). Zaman içinde kay-bolan Abbasi şehirlerinin hangi sebeplere bağlı olarak yok olup gittikleri ise ayrı bir araştırma konusudur, sikkelerin buldukları sıradaki durumlarından bazı şehirlerin terk edildiği, bazılarının büyük yangınlarla yok edildiği, bazılarının ise düzenlenen saldırılarla yıkıldıkları anlaşılmaktadır. Sikkelerin üzerinde adları yer alan şehirlerin bir çoğunun yerleri, Çukurova bölgesinde halen daha tespit edilememiştir.

İkinci döneme 218 (833)/334 (945) ait fels ve dirhem örnekleri aşağıdaki gi-bidir.

ابو اسحاق بن الرشيد عيسى بن منصور ضرب مصر سنه ٢١٦ لاله الله وحده لا شريك له محمد رسول الله ضرب
صالمبيي لاله الله وحده لا شريك له محمد رسول الله محمد بن يوسف جعفر بن اشحناس

Resim 22. Ç.:14.5X13 mm, A.:3.361 gr. AE. R. Fels.

Resim 23. Ç.:22X21.5 mm, A.:3.317 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 24. Ç.:20.5X19 mm, A.:1.971 gr. AE. RR. Fels.

Zeno:139294/174293/Zeno:152514/15774/Zeno:?

Ön yüzünde Ebu İshak bin el Raşid, İsa bin Mansur, arka yüzünde duribe Mısır, H.216-7/M.832-3 tarihi yazılıdır. Diğer örnekler, Ebu Cafer Abdullah el Memun (H.198-218/M.813-833) döneminin sonu, Halife Ebu İshak Muhammed Mu'tasım billah (H.218-227/M.833/4-841/2) döneminin başlangıcına ya da Halife Ebu Musa Muhammed el Emin'in (H.193-197-8/ M.808/9-812/3) halifelik dönemine tekabül etmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah duribe Salamiye yazılıdır. Farklı uzmanlar tarafından da diğer örneklerden hareketle Dimaşk darplı ve H.234/M.848-9 tarihli olabileceği ileri sürülmektedir. Halife Ebul Fazl Cafer el Mütevekkil alallah (H.232-247/ M.847-861) dönemine tekabül etmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah, Muhammed bin Yusuf ve Cafer bin Aşhnas, el Refika, H.226/M.840-1 tarihi yazılıdır (Bidr, 424, 413769).

Bu döneme ait en güzel ve nadir örnekler, ilk dönemde olduğu gibi Abbasi- lere bağlı olan merkezden atanmış ya da bölge hakimi olan ama vassal statüsüyle tabiyetini arzeden şehir hakimlerinin darpettirdikleri felslerdir. Oldukça nadir olan bu örnekler, yine Anadolu topraklarına aittir. Bugüne kadar üzerinde detaylı olarak çalışılmayan felslerin her geçen yıl yeni örneklerinin ortaya çıkmasıyla Abbasilerin bilinenden daha fazla bu bölgede etkin oldukları ve uzun süre hakimiyetlerini devam ettirdiklerine karine teşkil etmesi açısından da önemlidir. Çıkan sikkeler arasında bugüne kadar adı hiç duyulmamış valilerin ve şehir hakimlerinin de adlarının gün ışığına çıkarılması Çukurova tarihine ışık tutması itibariyle ehemmiyete haizdir.

لاله الله محمد رسول الله رستم بن بردو ضرب طرسوس لاله الله وحده لا شريك له محمد رسول الله رستم بن بردو ضرب طرسوس لاله الله وحده لا شريك له

Resim 25. Ç.:24.1X23.5 mm, A.:4.854 gr. AE. R. Fels.

Resim 26. Ç.:27X26.5 mm, A.:4.923 gr. AE. R. Fels.

Resim 27. Ç.:25X25 mm, A.:3.786 gr. AE. R. Fels.

Zeno:134787/39601/129582

Ön yüzünde la ilahe illallah Muhammed Resulallah, arka yüzünde Rüstem bin Berdev duribe Tarsus yazılıdır. Abbasilerin Kliky-Tarsus bölgesindeki hâkimleri Rüstem bin Berdev'e (H.292-299/M.904/5-911/2) ve el Masis'a şehrine ait olan sikkedir. Masisa adının Adana-Tarsus olabileceği belirtilmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah, Rüstem bin Berdev duribe Tarsus yazılıdır. Abbasilerin Kliky-Tarsus bölgesindeki hâkimleri Rüstem bin Berdev'e (H.292-299/M.904/5-911/2) ve el Masis'a şehrine ait olan sikkedir. Masisa adının Adana-Tarsus olabileceği belirtilmektedir.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah, Rüstem bin Berdev duribe Tarsus yazılıdır. Abbasilerin Kliky-Tarsus bölgesindeki hâkimleri Rüstem bin Berdev'e (H.292-299/M.904/5-911/2) ve el Masis'a şehrine ait olan sikkedir. Masisa adının Adana-Tarsus olabileceği belirtilmektedir.

مما امر به الامير المبرك ضرب طرسوس سنة ٣٠٠
لاله الله وحده لا شريك له محمد رسول الله ابراهيم بن سلمه ضرب فرد سنة ٣٠٠ ثمل

Resim 28. Ç.:21.5X21 mm, A.:2.711 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 29. Ç.:20.5X20 mm, A.:2.098 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 30. Ç.:22.5X21.5 mm, A.:2.512 gr. AE. Fels.

Zeno:105602/141146/102400/146685

Sikkenin ön yüzünde mimma amare bihi el emir diğer yüzünde el mübarek yazılıdır. Kliky-Tarsus bölgesine ait olan felsin H.300/M.912-3 tarihli olduğu

belirtilmektedir. el Muktedir billah Ebul Fazl Cafer bin Ahmed (H.295-320/M.907-932) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Muhammed Resulallah İbrahim bin Seleme duribe Ferd sene H.300/M.912-3 yazılıdır. Abbasilere bağlı olan Klikya-Tarsus bölgesi Valisi İbrahim bin Seleme'ye aittir. el Muktedir billah Ebul Fazl Cafer bin Ahmed (H.295-320/M.907-932) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Ön yüzünde Tahmal ya da Thamal yazısı, arka yüzünde Mührü Süleyman (Süleyman Yıldızı) süslemesi vardır (Stern, 1960, s. 217-255). Abbasilere tabi olan Klikya-Tarsus bölgesi hâkimi Emir Tamal el Dulafî'ye (H.311-322/M.923-933) aittir (Stern, 1960, s. 217-255). el Muktedir billah Ebul Fazl Cafer bin Ahmed (H.295-320/M.907-932) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

محمد رسول الله الامير ثمل الدلافى الماسيسه المنجه ضرب طرسوس الامير ثمل الدلافى

Resim 31. Ç.:18X17 mm, A.:1.900 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 32. Ç.:20X19.9 mm, A.:2.419 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 33. Ç.:21X18 mm, A.:2.618 gr. AE. RR. Fels.

Zeno:199340/216209/190384

Ön yüzünde Muhammed Resulallah, arka yüzünde el Emir Tahamal el Dülefi yazılıdır. Abbasilere tabi olan Klikya-Tarsus bölgesi hâkimi Emir Tamal el Dulafî'ye (H.311-322/M.923-933) aittir (Stern, 1960, s. 217-255). el Muktedir billah Ebul Fazl Cafer bin Ahmed (H.295-320/M.907-932) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Abbasilere ait olan felsin ön yüzünde el Masisa, arka yüzünde duribe el Münecceh yazılıdır, Tarsus bölgesinde yer alan bir yerleşim adı bulunmaktadır. H.286-313/M.900-925'li yıllara tarihlenmektedir.

Ön yüzünde küçük bir çember etrafında daire, arka yüzünde el Emir Tahamal el Dülefi yazılıdır. Abbasilere tabi olan Klikya-Tarsus bölgesi hâkimi Emir Tamal el Dulafî'ye (H.311-322/M.923-933) aittir. el Muktedir billah Ebul Fazl Cafer bin Ahmed (H.295-320/M.907-932) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

İkinci döneme ait olan ve Abbasilerin hakimiyeti altındaki topraklarda darbedilen dirhemler-felsler, gümüş kalitesi, stilistik özellikler, sikkenin üzerindeki yazı stilleri ve ağırlık ölçüleri itibariyle en iyi kesilen sikkeler olarak kabul görmektedir (Hinz, 1990, s. 1-3).

لاله الله وحده لا شريك له محمد رسول الله الموكتفى ضرب الرفيقه سنه ٢٩٤ الموكتدىر بالله ابول عباس ضرب صورره منرا سنه ٣١٤ لاله الله وحده لا شريك له الحق المبين محمد رسول الله المعطى لله

Resim 34. Ç.:23.5X23 mm, A.:3.575 gr.AR. Dirhem.

Resim 35. Ç.:25.5X25.3 mm, A.:2.861 gr. AR. Dirhem.

Resim 36. Ç.:12.5X11 mm, A.:0.796 gr. AR. RRR. Dirhem.

Zeno:94478/101314/173742

Ön tarafında la ilahe illallah vahdehu laşerike leh, arka tarafında Muhammed Resulallah el Müktefi duribe el Refika, H.294/M.906-7 tarihi yazılıdır. Halife Ebu Muhammed Ali el Müktefi billah H.289-295/M.901/2-970/8 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Ön tarafında la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka tarafında Muhammed Resulallah el Muktedir billah Ebu'l Abbas duribe Surre menra darplı ve H.314/M.926-7 tarihlidir. el Muktedir'in varisi Ebul Abbas Ahmed dönemine tekabül etmektedir. Bu tarihler, Halife el Muktedir billah Ebul Fazl Cafer bin Ahmed (H.295-320/M.907/8-932) dönemidir.

Ön tarafında la ilahe illallah vahdehu la şerike leh el hakku'l mübin, arka tarafında Muhammed Resulallah el Mutilillah yazılıdır (Sixbid, 1236, 1137072). Diğer örnekler, Antakya, H.353/M.964-5 tarihlidir. Halife Ebul Kasım el Fazl el Mutilillah (H.334-363/M.946-974) dönemine ait olduğu anlaşılan sikkelerin darp yeri ve tarihi yoktur.

Üçüncü döneme 555 (1160)/656 (1258) ait fels ve dirhem örnekleri koleksiyonumuzda ve diğer koleksiyonelerde mevcut değildir. Bir anlamda Abbasi Devleti'nin askeri ve idari çöküşünün akabinde gelen ekonomik yıkım, sikkelerde kendini daha belirgin şekilde göstermeye başlayacak ne ağırlık, ne metal kalitesi ne de çap itibarıyla bir standart son dönemlerde (bazı halifelerin dönemleri hariç) yakalanamayacaktır. Abbasilere bağlı olan valilik ve ordu komutanlığı ile çeşitli idari görevlerde bulunan Türk soylu gulam-kölemen devlet erkanının zamanla zengin şehirlerde hakimiyet tesis ederek bağımsızlık ya da vassallık statüsüyle devlet kurma girişimlerine yöneldiklerini belirtmiştik. Bunlardan başarı kazanarak var olma mücadelesi verebilenler bilindiği gibi Tolunoğulları, İhşidiler ve Saçoğullarıdır.

Diğer Türk ordu komutanları ve valileri tarafından vassal statüsüyle halifenin adı zikredilerek kesilen sikkelerde mevcuttur, bunlardan biri de önemli ordu komutanları arasında kabul edilen Afşin'dir. Sınır şehirlerinden biri olan Tarsus'un düzenlenen askeri saldırılarda önemli bir garnizon olduğu anlaşılmaktadır.

مما امر به الامير بشر الافشينى مولى امير المو يمنن سنه ٢٩٧

Resim 37. Ç.:23.1X23 mm, A.:3.374 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 38. Ç.:26X24.5 mm, A.:4.070 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 39. Ç.:28.5X25.5 mm, A.:3.225 gr. AE. RRR. Fels.

Zeno:129582

Ön yüzünde la ilahe illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde mimma amara bihi el emir Bişr el Afşini bi Masisa yazılıdır. Abbasilerin Klikyä-Tarsus Valisi Bişr el İfşini'ye (Afşini'ye) ait olan felsin H.297-300/M.909-912 tarihli olduğu kabul edilmektedir. el Muktedir billah Ebul Fazl Cafer bin Ahmed (H.295-320/M.907-932) tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Tolunoğulları (868-905)

Sacoğullarının Abbasilerin hilafet merkezine uzaklıkları (Azerbaycan, Kafkaslar ve Ermeniye) göz önünde tutulduğunda, Tolunoğulları ve İhşidilerin etkin rol oynadıkları ve bölgedeki coğrafi yakınlık sebebiyle tesirli oldukları anlaşılabilmektedir. Aynı zamanda ele geçirdikleri şehirlerin zengin topraklara sahip oldukları, kara ve deniz ticaretinin bu merkezlerden yönlendirildiği düşünüldüğünde stratejik olarak İslam ülkeleri arasında önemli bir yer edindikleri de görülecektir.

Ahmed bin Tolun tarafından kurulan bu devlet yönetici-askeri sınıfı ağırlıklı olarak Türkler'den müteşekkil ama hakimiyeti altındaki şehirlerin (Mısır, Suriye) neredeyse tamamı Arap-Berberi olan bir çoğunluğun içinde yer aldığı kimlikleri taşımaktadır. Mısır gibi bir tahıl ambarına hakim olan Tolunoğlu, hakimiyeti sürsünce çıkan bir çök isyanı (zenci köleler) bastırılmış ve hakimiyet bölgeleri dışındaki şehirlere de saldırılar düzenlemiştir. 884 yılında Tarsus şehrindeki ayaklanmayı bastırırken hastalanarak Antakya'da vefat etmiştir. İşte bu döneme ait olan ve Ahmed bin Tolun tarafından darpettirilen felsler mevcuttur.

لااله الاالله وحده لاشرىك له المعتمد الله احمد بن طولون ضرب طوغور اشاميهه سنه ٢٦٤

Resim 40. Ç.:22.5X21 mm, A.:3.163 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 41. Ç.:22.5X21.5 mm, A.:2.909 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 42. Ç.:24X23.5 mm, A.:3.103 gr. AE. RRR. Fels.

Zeno:134791

Ön yüzünde la ilaha illallah vahdehu la şerike leh el Mutemid alallah, arka yüzünde Ahmed bin Tolun, duribe Tugur eş Şamiye, sene H.264/M.877-8 ? yazılıdır. Kilikya-Tarsus bölgesinde bu sikkelerin darpedildiği düşünülmektedir. Tolunoğlu Ahmed, H.255-270-1/M.868-884 tarihleri arasında hüküm sürmüştür.

Ahmet'in hâkimiyet yılları, Halife Ebu'l Abbas Ahmed el Mutemid alallah (H.256-279/M.869-870) dönemine tekabül etmektedir.

لااله الاالله وحده محمد رسول الله ضرب فرد مما امر به الامير محمد بن موسى بن طولون سنه ٢٨٠

Resim 43. Ç.:19.1X19 mm, A.:1.894 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 44. Ç.:16.2X16 mm, A.:2.264 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 45. Ç.:19X18 mm, A.:2.436 gr. AE. RRR. Fels.

Zeno:62139/41456/132663

Ön tarafında la ilaha illallah vahdehu Muhammed resulallah, duribe Fard, arka tarafında mimma amara bihi el emir Muhammed bin Musa bin Tolun yazılıdır.

Tolunoğullarına ait Kilikya-Tarsus bölgesine hâkim olan el Emir Muhammed bin Musa bin Tolun'un felsidir, yaklaşık H.280/M.893-4 tarihlerine ait olduğu düşünülmektedir. Halife Ebul Abbas Ahmed el Mutezid Billah'ın (H.279-289M.892-902) hükümranlık dönemine denk gelmektedir.

Tolunoğulları döneminde darpedilen ve Türkler tarafından kullanılan dinar, dirhem ve felsler, stilistik özellikleri itibariyle güzel örnekler olarak görülmektedir. Bu tipler, tamamen Abbasi sikke darp geleneği dahilinde yer alan, farklılığı bulunmayan örneklerdir. Aynı sikkeleri farklı kılan nokta ise, Anadolu sahasında görülmeleri ve valilerin halifenin adını dile getirerek darp işlemini tamamlamış olmalarıdır. Bağımsız ya da yarı bağımsız da olsa sikkelerde halifenin adı dile getirilmiştir. İslam medeniyet dairesi içine giren Türkler, sikke darpetmeyi bil-

meseler de Yahudi ve Rum ustaların yanı sıra Arap-Pers soylu ustalara da sikke darptirmişlerdir. Bu da İslamlaşma süreci içinde yer alan Türk topluluklarının zamanla yerli unsurlarla rekabete girebilecek kadar hem ekonomi de hem de ülke yönetiminde etkin rol oynama fırsatını yakaladıklarına işarettir. Tolunoğullarının kullandıkları ağırlık ölçü birimleri ve sikke tipleri tamamen Abbasiler tarafından belirlenen normlara göre kesilmiş ve geniş bir alanda ticari hayat içinde kullanılmaya başlanmıştır.

Samanilere Bağlı Vassal Devletler:Uruşanalı Afşiniler ve Simcuriler

Samaniler, İslam medeniyet dairesi içinde Pers soylu olan ve bu dini kabul ettikten sonra Maveraünnehir ve Horasan bölgesinde hakimiyetini pekiştiren güçlü bir hanedanlık olarak bilinir. Uygulamaları, toprak sistemi, eğitim düzeni, sulama kanalları, ticaret sistemi ile Orta Asya, Afganistan, bugünkü Tacikistan gibi sahalara yayılarak yeni bir dünya düzeni kuran devlettir. İslam Medeniyeti, Orta Asya'da böyle bir zenginlik dönemini ve kültür kuşağı oluşturma şansını tarihin çok az döneminde yakalama fırsatı elde etmiştir. Birçok devlet, Samanilerin ortaya koyduğu sistemi asırlarca devam ettirmiş ve bu şekilde yaşam seyirlerini sürdürmüşlerdir. Samani sikkeleri gerek hatları gerekse stilleri itibariyle oldukça farklıdır. Samanilerin İran soylu olmaları sebebiyle Samani sikkelerini Arap sikke geleneği dışında tutarak, onlara tabi olan vali ve generallerin kurdukları Türk devletlerini kısaca açıklamamız gerekir. Her iki devlette çok kısa süre varlık gösterebilmiş, bir süre sonra hakimiyetlerine son verilmiştir ama bu zaman dilimi içinde sikke darptirmeyi başarmışlardır.

Türk kökenli oldukları ve vassal statüsüyle Samanilere bağlı buldukları bilenen bu aileler, bir süre hakimiyetlerini sürdürmüş ve bölgelerinde büyük birer güç şeklinde kabul görmüşlerdir. Dönemin birçok askeri mücadelesinde yer alan Türk ordu komutanları, bazen Samanilerle ters düşmüş bazen de Samani Devleti adına çıkan ayaklanmaları bastırarak otoriteyi tesis etmek için üstün gayretler sarfetmişlerdir. Kısa süreli hakimiyetlerine rağmen adlarına sikke darbetti-recek kadar mali ve askeri güce sahip olmayı başarmışlardır.

لااله الاالله وحده لاشرىكله الله محمد رسول الله ممامريه الامير سير بن عبد الله ابقاه الله و اعزه

Resim 46. Ç.:27 mm, A.:3.4444 gr. AE. RRR. Fels.

Zeno:42486/25149

Ön yüzünde la ilaha illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Allah, Muhammed resulallah, mima emr bi el emir Seyr bin Abdullah ebkahullah ve azehe, (Koçnev, 2004, s.231) Afşin Uruşana, Seyr-Sayyar (Siyar) bin Abdullah yazılıdır. Uruşana darplı ve H.279/M.892-893 tarihlidir.

لااله الاالله وحده لاشرىكله الله محمد رسول الله حسن بن على محمد الامير الجليل المظفر بن ناصرالدولة

Resim 47. Ç.:25 mm, A.:2.3746 gr. AE. RR. Fels.

Zeno:145571/14008

Ön yüzünde la ilaha illallah vahdehu la şerike leh, arka yüzünde Allah, Muhammed resulallah, Hasan bin Ali Muhammed, el emir el celil el muzaffer Ebu Ali. ...bin Nasrüd'devle yazılıdır. Herat darplı ve H.378/M.987-8 tarihlidir. Nasirü'ddevle (H.377-378/M.987/988-989) tarihleri arasında hüküm sürmüştür ve Vassalı Hasan bin Ali ve Togan'dır.

Karahanlılar

Türklerin konar göçer yaşamının en son temsilcileri arasında kabul edilen ve yerleşik medeniyetlerle temas etmeye başladıktan sonra, kültür kuşakları içinde tutunabilmek amacıyla üstün gayret sergileyen en güçlü devletlerden biri olarak tarih sayfaları arasındaki yerini almıştır. Yerleşik medeniyetlerle teması, akabinde İslam dinini kabulü ile Karahanlılar çok hızlı bir şehir hayatı seyrine yönelmiş, yüksek yaylalarda (Çu, Susamır, Atbaşı, Songöl-Çatkal, Narın sahasında) hayvancılıkla uğraşan halk ise eski yaşam biçimini şehirlerle temas halinde sürdürmeye başlamıştır. Konargöçerlerin yerleşiklerin ihtiyaçlarını karşılamaları, şehirlilerin ise konargöçerlerin ihtiyaç duydukları gündelik yaşama ait malzemeleri temin ederek, hububat ihtiyaçlarını gidermelerıyla sosyal denge zamanla oturmuştur.

Temel ihtiyaçların karşılandığı, adaletin ülke içinde her yerde tesis edilmeye başlandığı, yerleşiklerin ülke yönetimine ait tecrübelerini paylaştıkları bir sistemle, yeni devlet düzeni oturtulmuştur. Zaman içinde İpek Yolu güzergahı üzerinde yerleşik tüccar kavimlerle (Sogdlularla, Araplarla, Perslerle ve Yahudilerle) iktisadi düzeni tesis ederek, devlet hazinesine akan geliri ehil ellerle ülke yönetiminde mimari yapılanmaya harcayan Karahanlılar, başarılı vezirlerle kısa süre içinde Maverünnehir, Yedisu sahasında ve Fergana ile Zerefsan Vadisi üçgeninde Kuşanların-Samanilerin zenginliğini arattırmayacak bir düzen tesis etmiştir. Şehirleşen, ticareti öğrenen, devlet erkanına mensup mali durumu iyi olan ailelerin yetiştirdikleri çocuklar, zamanla Fars medrese geleneği içinde mükemmel eğitim almışlardır. Zeki, çalışkan ve yetenekleri ile diğer çocuklar arasında tefrik edilebilen nadir istidatlar ise devlet yardımıyla eğitime tabi tutulmuştur. Kısa süre içinde devlet düzeni tesis edilmeye, mali düzen oturmaya, eğitim yapısı şekillenmeye, Samaniler döneminde oluşturulan sulama kanalları ile toprak sistemi ise en güzel dönemini sürdürmeye, tarımda bire yirmiye varan oranlarda hasıllata ulaşılmıştır.

Zenginleşen halk, sanata, mimariye, eğitime yönelecek ve Karahanlılar buldukları bölgelerde en güçlü devlet haline gelmeye başlayacaktır. Önceleri mali düzenin nasıl işlediğini, para darpettirmeyi bilmeyen devlet erkanı, bu işleri Çinli ve Sogdlu ustalara havale edecek daha sonra mali düzen tesis edilince Pers ustalar mali sistemi kontrolleri altına alarak yeni bir sistem oluşturacaklardır. Darpettirilen ilk sikkeler, Çin tipinde ve Sogdlu ustalara ait özellikler taşıırken, daha sonra Pers geleneğini Orta Asya'da şekillendirilen Samanilere ait sikke tipleri kullanılmaya başlanacaktır. Zamanla sadece isimlerin Türkçe olduğu, kullanılan unvanların ağırlıklı olarak Arapça ve Farsça tamlamalarla süslediği stilistik niteliklere sahip paralar, Karahanlı sahasında kullanılacaktır.

İlk dönemlere ait örnekler;

ملك آرام ينال جيكي جيکو قرچ

Resim 48. Ç.:24 mm, A.:6.6815 gr. AE. RR. Fels.

Zeno:29392/77470

Melik ملك آرام, Azar, Uzar ? آرام Yinal ينال, okunuşu dışında Çıgu (Chig) Cigi جيكي جيکو (Çigil ?) قرچ Karac-Qaraj şeklinde yazılan kelime, eski Wusun başkenti Çıgu'yu yani paranın darpedildiği yeri ifade ediyor olabilir. Bu şehir, bugün Issık Köl'ün altında kalmıştır. Su altı arkeolojisi için zengin buluntulara sahip olduğu, Prof. Dr. V. M. Ploskih tarafından özellikle vurgulanmaktadır.

لااله الاالله وحده لا شريك له الله محمد رسول الله الامير الاجل السيد ابو المظفر ملك مولى امير المؤمنين ارسلان ايلك ملك المشرق لاله الااله الواحد لا شريك له الله محمد رسول الله الامير الاجل السيد ابو المظفر ملك مولى امير المؤمنين ملك يغان غازى تكين نصر لاله الااله وحده لا شريك له الله محمد رسول الله

Resim 49. Ç.:24.8 mm, A.:6.5472 gr. AE. RR. Fels.

Resim 50. Ç.:24 mm, A.:10.5013 gr. AE. RRR. Fels.

Resim 51. Ç.:20 mm, A.:7.9554 gr. AE. RRR. Fels.

Zeno:?

Doğu Karahanlılar (1040'dan XIII. yüzyılın başlarına kadar hüküm sürmüşlerdir) ايلك ملك المشرق ارسلان ايل Melikü'l maşrik/Arslan İlig (Ahmed bin Muhammed), darp yeri (Koçnev'de darp yeri Uç'tur) ve tarihi silinmiştir, bu döneme ait sikke ve unvanlar, H.448/M.1056/1057 tarihlerinde görülür. Koçnev'in tasnifinde dirhem olarak zikredilmektedir (Koçnev, 1997, s.282, Nu. 1261).

Doğu Karahanlılar (1040'dan XIII. yüzyılın başlarına kadar hüküm sürmüşlerdir). V. Koşhevar'a göre Melik/Melik Yağan/Gazi Tegin, H.44X/M.104X yazan sikke, bugüne kadar elimizde olan tek tiptir ve daha önce tespit edilememiştir, darp yeri ve tarihi mevcut değildir. İsficab ?olabilir. Nadir bir sikkedir, diğer örneklerden hareketle üzerindeki yazı okunmuştur. Arslan Han Süleyman bin Yusuf (H.423-431/447/M.1031-1040) yılları arasında hüküm sürmüştür. Halife Abdullah Kaim'in (H.422/3-467-8/M.1031/1075) dönemine tekabül etmektedir (Koçnev 1997, s.282, Nu. 1312).

Ön yüzünde Allah, Muhammed Resulallah ile İlig ve arka yüzünde Melik yazıları okunmaktadır. Proto tip erken dönem Karahanlı sikkeleri arasındadır.

İkinci döneme ait örnekler;

لااله الا الله وحده لا شريك له الله محمد رسول الله
جلال الدنيا و الدين قدر خاقان بن سلطان الخقان العالم الاعظم جلال الدنيا و الدين قدر خاقان
لااله الا الله وحده لا شريك له الله محمد رسول الله لخقان العادل جلال الدنيا و الدين قدر خاقان الخقان
العالم العادل الاعظم نصره الدنيا و الدين
لااله الا الله وحده لا شريك له الله محمد رسول الله الامير الجليل الممكن المنصور مولى الخ ارسلان خان ايلك العدل
بادشاه

Resim 52. Ç.:36 mm, A.:6.3921 gr. AE. RR. Fels.

Resim 53. Ç.:34 mm, A.:4.8902 gr. AE. RR. Fels.

Resim 54. Ç.:25.5 mm, A.:1.8630 gr. AE. RRR. Fels.

Zeno:69874/47013/83222/Zeno:103383/17179/75524/Zeno:55813/15844 ?

Batı Karahanlılar (Özgen Hâkimi). Kadir Hakan (Ahmed bin İbrahim), Özgen darplı ve H.594/M.1197/1198 tarihlidir. Sikke, bakır üzerine gümüş kaplamadır. Gümüş kaplama olduğu için kara dirhem olarak kayıtlıdır (Davidoviç, 1979, s.430). Boyut olarak bilinen en büyük Karahanlı sikkeleri arasındadır. Kadir Han/Hakan Ahmed bin İbrahim (H.574-607/M.1178-1210) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev 1997, s.269, Nu. 1111).

Batı Karahanlı Vassalları (Özgen Hâkimi). Kadir Hakan (Ahmed bin İbrahim), Özgen darplı ve H.574-576/594-597/ M.1178/1179-1197/1198-1200/1201 tarihlidir. Sikke, bakır üzerine gümüş kaplamadır. Gümüş kaplama olduğu için kara dirhem olarak kayıtlıdır. Kadir Han/Hakan Ahmed bin İbrahim (H.574-607/M.1178-1210) yılları arasında hüküm sürmüştür(Koçnev 1997, s.269, Nu. 1106).

Karahanlı Hakanlığı (940-1040). Arslan Han/İlig/el emir el celil, Hokant darplı ve H.410/M.1019/ 1020 tarihlidir. Arslan Han Mansur bin Ali (H.405/6-415/M.1016-1024/5) yılları arasında hüküm sürmüştür(Koçnev 1995, s.237, Nu. 468).

Üçüncü döneme ait örnekler;

لااله الاالله وحده لاشریکلهالله محمد رسول الله الامير السيد الملك المظفر قطب الدولة نصرالملة احمد بن على خان
لااله الاالله وحده لاشریکله الله محمد رسول الله الامير الاجل السيد
الملك المظفر ارسلان الملك المويد طنغا خان سلطان الدولة
لااله الاالله وحده لاشریکله الله محمد رسول الله الامير الممكن المنصور
مولى الخ ناصر الدولة قدر خان بن بغرا خان ملك المشرق ختلف اوکا

Resim 55. Ç.:25.3 mm, A.:3.5679 gr. AR. RRR. Dirhem.

Resim 56. Ç.:23.5 mm, A.:2.9125 gr. AR. RR. Dirhem.

Resim 57. Ç.:24.5 mm, A.:2.6533 gr. AR. RRR. Dirhem.

Zeno:123046/Zeno:17961/Zeno:45188/14295

Karahanlı Hakanlığı (940-1040). Han (Uygur alfabesiyle yazılıdır), Ahmed bin Ali, Taraz darplı ve H.39(7-9)/M.1006/1007 tarihlidir. Koçnev'in listesinde H.396-397,398 tarihlidir. Togan Han Ahmed bin Ali (H.388-406/M.998-1016) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev 1995, s.215, 217, Nu. 172-199).

Karahanlı Hakanlığı (940-1040).el melik/el müeyyid Tonga Han (Muhammed bin el Hasan), Özgen darplı ve H.428-433/M.1036/1037-1041/1042 tarihlidir. Tonga Han Muhammed bin el Hasan/Haşim(H.?./M.?) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev 1995, s.259, Nu. 830).

Karahanlı Hakanlığı (940-1040). Kutluğ Öge (Üke-Öke)/ Nasirü'd devle/Kadir Han bin Buğra Han/Malik el maşrik (Yusuf bin Harun), Yarkand-Şayarkend darplı ve H.40(4)/M.1013/1014 tarihlidir. Kadir Han Yusuf bin Harun Hasan (H.416-423/M.1026-1031) yılları arasında hüküm sürmüştür (Koçnev 1995, s.230, Nu. 378).

Karahanlılar oluşturdukları mali sistem ve para politikaları ile dönemlerine mührünü vurmuş, dinar, dirhem ve felşlerde ağırlık ölçü sistemlerini oturtturmuş, ticari alışverişlerde esnafın kullanabileceği bir sikke sistemi geliştirmiştir. Değerli metallerdeki yüksek ayarı uzun süre korumayı başarmış fakat ekonominin bozulması ile birlikte ticari canlılığın zarar görmemesi için çok zor durumda kaldıkları yıllarda (çıkan gümüş krizleri de üzerine gelince) kaplama sikkelerle paralarının değerlerini korumaya, yabancı tüccarların ülkelerini terketmelerinin önüne geçmenin yollarını aramaya başlamışlardır.

Uzun süre para ve mali politikalarla başarılı olan ve yapısal olarak devlet düzenini tesis etmeyi başaran Karahanlı Devleti'nde de zamanla bürokratik ve askeri hiyerarşi bozulmaya, liyakat terkedilmeye, rüşvet alınmaya, iltimas sıkça

kullanılmaya, hazine arazileri usulsüzce dağıtılmaya, halktan haksız ağır vergiler toplanmaya başlayınca sistem çökmeye yüz tutmuştur. Gerek diğer devlet ricalinin gerekse Yusuf Has Hacib'in ağır eleştirileri ve uyarıları olmuşsa da derinleşen düzensizlik, yolsuzluklar, dışarıdan gelen askeri ve mali saldırılar karşısında direnememiş ve Karahanlı Devleti yıkılmıştır.

İslam ülkeleri arasında paranın değişim değerinin olması, değerli metallere darp edilmiş olmaları sebebiyle çok uzak coğrafyalarda dahi devlet garantisi altında değer kaybına uğramadan, fazladan değişim değeri vermeden karşılığının ödenmesi ticareti canlandırmıştır. Tüccarların yüksek kar oranları sebebiyle çok uzak coğrafyalara gidiyor olmaları, yol güvenliğinin tesis edilmesi, barınma zorluklarının en aza indirilmesi sayesinde Mekke'den ya da Mısır'dan çıkan bir kervanın önünde uzun yollar dışında hiç engel kalmamıştır. Yahudi, Pers ve Arap tüccarları üç kıtada uzun yollara rağmen adım atmadıkları yer bırakmamış, gittikleri yerlerde dinar ve dirhemlerini kullanmışlardır. Yabancı tüccarlar, değişim değerinin garanti altında olması sebebiyle alışverişlerde tereddüt göstermemiş ve ticari ilişkiler ileri düzeyde devam ettirerek sermaye birlikteliği, ortaklık, anonim ortaklık gibi ticari yapıları erken dönemlerde başlatmışlardır.

Para, ekonominin ve ticari hareketliliğin can damarı haline gelmiş, mübadele usulleri zamanla terkedilerek bir malın gerçek değeri; değişim değeri ile altın ya da gümüş üzerinden yapılmaya başlanmıştır. İnsanlık tarihi açısından bakıldığında, paranın medeniyetlerin gelişim seyri içinde nasıl bir çığır açtığı ancak para tarihinin daha detaylı olarak incelenebilmesiyle anlaşılacaktır.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

İslam dünyasının eski dünya düzeni içine dahil olmasıyla birlikte, ticari şartlara uygun bir devlet yönetimi kısa süre içinde şekillenecek, Roma ve Pers (Sasani) medeniyeti karşısında varlık gösterebilme şansı yakalanacaktır. Erken dönemlerden itibaren Araplar, Persler ve Romalılarla yakın temas içinde bulunmalarına rağmen, yaşam tarzı ve maişet şeklinde görülen farklılıklar sebebiyle bu dünyaya uzak bir sosyal form içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Zamanla Roma ve Pers sikkelerini kullanmaktan vazgeçerek, kendi mali düzenlerini oluşturmuş ve mevcut dünya düzeni içinde yerlerini hızla almaya başlamışlardır. İslam medeniyetinin ekonomi hayatına dahil olarak diğer medeniyetlerle kaynaşma süreci içinde yer almasında, Romalı ve Pers kökenli ailelerin payları asla gözardı edilmemelidir.

İslam Devleti'nin kurumlarını yapılandırmasıyla birlikte, eğitimde, sağlıkta, iktisadi hayatta, hukuk sisteminde oturan yapı, zamanla zenginleşen bir toplum düzeni getirecektir. Bu da aranan ve içinde yer alınmak istenen mali dünyanın tesisi anlamına gelmekteydi ki kitleler halinde göçler başlayacak, Afrika'nın derinliklerinden, Mezopotamya'dan, Anadolu'dan ve Uzakdoğu'dan her meslekten insan, İslam dünyasına akın akın yönelecektir.

Emevilerin-Abbasilerin dinar, dirhem ve felsleri mali sistem içinde yer edinecek, dünyaya yayılarak değişim değeri en yüksek para birimi olarak görülme-ye başlanacaktır. Erken dönemlerde İslam medeniyetine dahil olan Türk vali ve generallerin kurdukları devletler, önemli bir yer tutacak, bağımsız-yarı bağımsız olmalarına rağmen halifelik sıfatı taşıyor olmaları sebebiyle darp ettirdikleri sikkelerde halifelerin adlarını zikredeceklerdir.

Değişen ve zenginleşen dünya, İslam medeniyetinin de içinde yer aldığı, kendine has özellikleri ile başka medeniyetlere çığır açan yenilikleri öğretme, yaygınlaştırma noktasında yeni ve canlı bir güce kavuşmuş, Araplar bu dünyanın bilinen temsilcileri arasındaki yerlerini almışlardır. Araplar yeni bir dinin temsilcisi olarak, dünya düzeni içinde yer edinmeye çalışırken eski dünyanın bilinen en güçlü temsilcilerinin dikkatini çekmiş, zamanla daha da şiddetlenecek bir mücadeleden etkili aktörlerinden olmuşlardır. İslam dünyasında ekonomik hayatı ele geçiren eski başat güçler (İsrailoğulları ve Persler) gerek eğitim sistemini oluştururken gerek mali sistemi organize ederken gerekse devlet yönetimini yapılandırırken şiddetli bir direnç sergilemiş, askeri gücün zecri uygulamalarına boyun eğmiş gibi görünse de bunu asla kabullenmemişlerdir.

Geçen zaman ve uygulamalar, IX. ve X. yüzyıldan itibaren eski aktörlerin sistemi ele geçirmelerine, devlet yönetiminde tam bir hakimiyet tesis etmelerine, sermayenin siyasi gücüyle halifeler baskı altına alınmaya başlamıştır. Aradan kısa bir süre geçmeden adı İslam devleti olan ama mali sistemin yavaş yavaş eski güçlerin eline geçmeye başladığı, yeni bir dönemin kapıları aralanmıştır. Ayaklanan, devlet otoritesini tanımayan geniş kitleler ve sermaye çevreleri, farklı devletler kurarak (Büveyhiler, Fatimiler) zamanla İslam dünyasındaki zengin ekonomiyi, siyasi otoriteyi ve birlikteliği yerle bir etmişlerdir.

Buldukları ve hakimiyet altına aldıkları topraklarda her ne kadar halifelerin adlarını darp ettirdikleri sikkelerde bazen dile getirilselerde Abbasi hakimiyeti şeklen kalmış ve İslam dünyası, Şii eğilimli devletlerin kontrolü ele geçirmeye başladıkları bir süreci yaşamıştır. Bu zaman zarfında, Şii yönetimler kendi adlarına sikkeler darp ettirmiş, Abbasi sikke darp geleneğine kesinlikle uymayarak yeni stil ve yazı hatları ile darphanelerde kesim işlemlerini sürdürmüşlerdir. Sikkelerin üzerinde dört halifenin adı bazı dönemlerde terkedilmiş, yerine mezhebi nitelikli ifadeler darp edilerek Sünni-Şii ayrımı daha net hale getirilmeye çalışılmıştır. Hatta bazı dönemlerde aynı devletin sınırları içinde sünni grupların kullanımı için ayrı, şii grupların kullanımı için ayrı sikkeler kesilmiştir. İslam dünyasındaki bu parçalanma iyice derinleştirilmiştir.

Paranın ekonomik hareketlilik içindeki yerinin bilindiği bir düzenin dışında, sosyal nitelikli kullanımı da dikkat çekecek fakat bu amaçla kullanımı olumsuz sonuçlar doğuracaktır. Özellikle Şii coğrafyasının mevcut ayrışmada parayı bir silah gibi kullandıkları tespit edilecektir. İslam dünyasında huzur dönemlerinin

yakalandığı, ilmin ve ilim ehlinin devlet erkanı tarafında himaye altına alınarak korunduğu bir medeniyet tesis edilmiştir. Zamanla çığır açan yeniliklere imza atan ilmiye sınıfı, döneminin en önemli meslek gurubu olarak görülmeye ve toplum için ürettikleri yeni buluşlarla halk indinde sahip olduğu iltifata mazhar olmaya başlamıştır (Üçok, 1968, s.100).

Geliştirilen ölçü sistemleri, ağırlık ölçme aletleri, madenlerin ayar tespitini yapabilecekleri düzenekleri meydana getiren ulema, toplum için her türlü imkanı sağlayarak ticari hayatın önündeki bir çok engeli ortadan kaldırmıştır. Zenginlik, sanatsal duyarlılık, zanaat erbabının ortaya koyduğu eserlerin yönetici sınıf ve halk tarafından değerinin takdir edilmesi, sosyal değişimin ve gelişimin ölçüsü şeklinde kabul edilmiştir. Dizaynı, ayar kalitesi ve yazı stilleri geliştirilen paraların zamanla gelişim seyriinin ele alındığı bu araştırmada, sikkelerin darpedildiği ülkelerden farklı örnekler seçme yöntemi ile ele alınarak, araştırmamızda neşredilip önemi vurgulanmıştır.

Kaynakça

- Artuk, İ., C. Artuk. (1971). *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, C.I, İstanbul:Milli Eğitim Basımevi,
- Bates, Michiel L., (2009). "The Coin of Syria Under the Umayyads, 692-750 AD", *The IV th. International Conference on Bilad al-Sham*, The American Numismatic Society, 10 June 2009, New York, pp.195-228.
- Clot, Andre. (2007). *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, Çev.:N. Demiştaş, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çağatay, N. (1957). *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Damalı, Atom. (2001). *150 Devlet 150 Sultan, İslam Sikkeleri*, İstanbul:Nilüfer Damalı Eğitim Kültür ve Çevre Vakfı Yayınları.
- Davidoviç, E. A. (1979). *Kladı Drevnih i Srednevekovih Manet Tadjikistana*, Moskva:Akademiya Nauk.
- Hinz, Walther. (1990). *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çev.A. Sevim, İstanbul:Marmara Üniversitesi Yayınları.
- İbnü'l Esir. (1308). İbnü'l Esir, *el Kamil fi't Tarih*, Bulak.
- İsmail Galib. (1312). *Meskûkât-ı Kadimei İslamiye Kataloğu, Sasaniyan ve Bizantin Tarzında Sikkeler, Halife-i Emeviye ve Abbasiye Meskûkât-ı Feruh Abbasiyeden Beni Tulun, Beni İhşid, el Saman, Beni Hamdan, el Buveyyye, Beni Mervan Meskûkâtı*, Kostantiniye:Mihran Matbaası.
- Koçnev, B. D. (1995). "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura, Çast 1", *VİSİD*, Vıp. IV, M. s. 201-276.Moskva:RassiyaskayaAkademiya Nauk İnstitüt Vastokovediya.
- Koçnev, B. D. (1997). "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura, Çast 2", *VİSİD*, Vıp. V, M. s. 245-314.Moskva:RassiyaskayaAkademiya Nauk İnstitüt Vastokovediya.
- Koçnev, B. D. (2004). "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimi i Titulatura, Çast 3", *VİSİD*, Vıp. VI, M. ss. 261-291.Moskva:RassiyaskayaAkademiya Nauk İnstitüt Vastokovediya.
- Lewis B. (1996). *İslam Dünyasında Yahudiler*, Çev.:B. S. Şener, Ankara:İmge Yayınları,
- Nastich, Vladimir N., (2012). Early Islamic Copper Coinage of Transoxiana a Generic Survey Focused on Newly Discovered Coşn Types, Callegher, Bruno D'Ottone, Arianna, Ed.3, *Simone Assemani Symposium on Islamic Coins, Numismatica antica a Medieval, Studi 3rd*, Trieste, pp.144-190.
- Rotter, Gernot. (1974). "The Umayyad Fulus of Mosul", pp.165-197, plate XXV, *The American Numismatic Society Musuem Notes (ANSMN)*, 19, New York, pp.185-188.
- Sivrioğlu Ulaş Töre. (2018). *İslam Sanatında Antik Figürler*, İstanbul:Areoloji ve Sanat Yayınları.
- Stern S. (1960). "The Coins of Thamal of Other of Tarsus", *Journal of the American Oriental Society*, pp. 217-255.
- Üçok, Bahriye. (1968). *İslam Tarihi. Emeviler-Abbasiler*, Ankara:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Yarshater Ehsan, (2002). Encyclopedia Iranica, "Coins and Coinage", Ed.Ehsan Yarshater, Vol. VI, *Bibliotheca Persica*, New York, 2002, pp.14-41.

http://db.stevealbum.com/php/lot_auc.php?site=2&sale=24&lot=203&lang=1

http://www.icollector.com/UMAYYAD-Salm-b-al-Musayyib-governor-AE-fals-1-82g-Istakhr-ND-VF_i298_24_444

<https://islamansiklopedisi.org.tr/avasim>

https://www.biddr.ch/auctions/stevealbum/browse?a=424&l=413769&fbclid=IwAR3wk9mDKa2N6ocS7mU_WOa6IjWLRtKxSGbrX-kl-LL_c5KoDR5pZnODPyQ

<https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=3692240&AucID=3792&Lot=1174&Val=2a2afe92a7a42d99f7994208a904bf2b>

<https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=3947493&AucID=4059&Lot=1830&Val=cfcf51690b7af2dd3121674fbd2ebf45>

<https://www.ma-shops.com/poinsignon/item.php?id=63870>

<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=2325&lot=290>

<https://www.sixbid.com/browse.html?auction=497&category=11093&lot=514884>

[https://www.sixbid.com/en/morton-and-eden/1236/spain-north-africa-and-syria/1137072/uncertain-dynasty-anti-hamdanid-rebellion-dirham-antakiya?term&orderCol=lot_number&orderDirection=asc&priceFrom & displayMode=large&auctionSessions=](https://www.sixbid.com/en/morton-and-eden/1236/spain-north-africa-and-syria/1137072/uncertain-dynasty-anti-hamdanid-rebellion-dirham-antakiya?term&orderCol=lot_number&orderDirection=asc&priceFrom&displayMode=large&auctionSessions=)

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=131428>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=124783>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=211541>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=149084>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=225936>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=130933>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=74777>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=64689>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=50585>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=143695>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=225322>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=9789>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=77532>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=213057>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=194118>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=106094>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=172529>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=60529>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=226853>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=131396>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=136250>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=209359>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=95964>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=133378>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=107878>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=178116>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=117294>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=117295>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=139294>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=174293>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=152514>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=157743>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=134787>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=39601>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=129582>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=105602>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=141146>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=102400>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=146685>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=199340>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=216209>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=190384>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=94478>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=101314>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=173742>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=129582>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=134791>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=62139>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=41456>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=132663>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=42486>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=25149>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=145571>
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=14008>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=29392>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=77470>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=47013>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=103383>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=55813>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=123046>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=17961>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=45188>

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=14295>